

УДК 316.647.8

І.Ткаченко

ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ “СТЕРЕОТИП”

Стаття присвячена дослідженню теоретичного підґрунтя, яке лежить в основі наукового осмислення феномену стереотипізації. Розглядаються ключові теоретичні конструкти, запропоновані в межах соціологічного, психологічного та соціокультурного підходів для опису та пояснення процесів впорядкування соціальної реальності за допомогою дії механізмів стереотипізації на рівні масової та індивідуальної свідомості.

Keywords: *stereotype, everyday knowledge, subjective reality, mass consciousness.*

Ключові слова: *стереотип, повсякденне знання, суб'єктивна реальність, масова свідомість.*

Ключевые слова: *стереотип, повседневное знание, субъективная реальность, массовое сознание.*

Масова свідомість є складним утворенням, що перебуває у процесі безперервних видозмін. Одним із важливих чинників, що, з одного боку, забезпечує цю динаміку, а з другого – уповільнює, а інколи й гальмує її, є стереотипи. За словниковим визначенням, стереотип – це спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і надзвичайно стійкий образ певної соціальної групи, процесу, явища [1, с. 771]. Синонімом стереотипу у повсякденній мові є такі поняття, як “упередження”, “забобон” та “кліше”. Саме за допомогою таких регуляторів на особистісному рівні задається норма, спрощений зразок соціально визнаної або соціально припустимої поведінки.

Власне поняття “стереотип” у науковий дискурс було введено У.Ліппманом у зв'язку з дослідженням процесів

масового суспільства. Дослідник позиціонував стереотипи як “...упередження, які рішуче керують усім процесом сприйняття. Вони маркують певні об’єкти як знайомі або незнайомі у такий спосіб, що ледве знайомі здаються добре відомими, а незнайомі – досить чужими. Вони активуються у свідомості за допомогою знаків, які можуть варіювати від істинного індексу до невизначеної аналогії” [2, с. 116–120]. Дослідженням сутності цього явища, його характеристик та особливостей функціонування займалися такі відомі теоретики, як Г.Олпорт, Т.Адорно, Г.Теджфел, О.Клайнберг, Г.Мерфі, Г.Боденхаузен, М.Ліхтенштейн, Дж.Форгас, М.Снайдер, Р.Нісбет, Л.Росс, К.Андерсон, К.Макколі, К.Стит, М.Сегал та ін. Активно досліджувався цей феномен у радянській та пострадянській соціологічній та соціально-психологічній традиції, де слід насамперед згадати праці В.Ядова, П.Шихірева, В.Агеєва, Ю.Левади, І.Клямкіна, Є.Головахи, А.Петренко.

Уся ця розгалужена низка досліджень, спрямована на виявлення способів породження стереотипів, чинників, що впливають на їх прийняття соціальним суб’єктом, та інших різноманітних характеристик стереотипної поведінки, виникла, безумовно, не зненацька. Принаймні в соціології проблеми, дотичні до дослідження стереотипів, розглядалися ще в працях М.Вебера та В.Парето. Метою цієї статті є дослідження теоретичного підґрунтя, яке лежить в основі наукового осмислення феномену стереотипізації як складової сприйняття соціальної реальності та важливого регулятора соціальних взаємодій.

Ключові теоретичні підвалини подальшого дослідження стереотипів закладені у феноменологічній традиції, яку є всі підстави визначити як провідну в даній проблематиці. Засновником напряму, як відомо, є німецький філософ Е.Гусерль, який запропонував розглядати знання людини про навколишній світ не як відображення реальності, а як її конструювання. Знання, сприйняття, досвід є суб’єктивно створеною конструкцією, в формі якої перед людиною постає соціальна реальність. Основоположник феноменоло-

гічної традиції в соціології А.Шюц визначає цю реальність як “усю сукупність об’єктів та подій всередині соціокультурного світу як досвіду повсякденної свідомості людей, які живуть своїм повсякденним життям серед подібних собі та пов’язаних з ними різноманітними стосунками інтеракції” [3, с. 485].

Центральне значення в теорії посідає поняття “життєвого світу”, яке, на думку автора, є найбільш вичерпною базою для отримання наукового знання про соціальну реальність. Саме в життєвому світі приховані очевидності, які забезпечують доступ до реальності. Тому сприйняття реальності людиною, що занурена в свій життєвий світ і безпосередньо живе ним, має безліч переваг над суто науковим сприйняттям реалій повсякдення.

Науковий підхід позиціонує світ як суб’єктивну соціальну реальність. Остання як теоретичний конструкт охоплює численні суспільні явища і постає перед людиною у вигляді системи образно-сміслових утворень: загальних уявлень про світ, цінностей, норм поведінки, традицій тощо. Всі вони відображені в людській свідомості у вигляді певних шаблонів, або типізацій. Останні А.Шюц визначає як набір типових конструктів, які визначають зрозумілість соціальних ситуацій. Об’єкти і явища на цьому рівні сприймаються в термінах і типових характеристиках, тобто таких, що є спільними для всієї сукупності даної категорії. Повсякденний світ – це обов’язково інтерсуб’єктивний світ і саме цей факт робить можливою усвідомлену комунікацію, сприйняття соціальної реальності в цілому.

“Життєвий світ” – це потік явищ, які переживає суб’єкт. Проте не всі явища мають для нього “значення”, не всі вони осмислені, відрефлексовані. Осмислюються, тобто розуміються, головним чином, минулі явища, що вже увійшли в суб’єктивний досвід, але не теперішні, не актуальні сьогодні. До того ж осмислення, “розуміння”, яке, на думку А.Шюца, є основним механізмом усвідомлення людиною світу, проходить дві стадії – нижчу та вищу. На нижчому рівні відбувається виникнення значущих елементів досвіду,

а на вищому утворюються стійкі конфігурації значень. Автор розрізняє три види “розуміння” – істинне розуміння, розуміння як самоінтерпретація і типізуюче розуміння. Перший вид спрямований на осмислення того, що має значення для суб’єкта, тобто виникає в процесі комунікації. Другий вид означає інтерпретацію власних переживань у термінах власного контексту значень (суб’єкт переносить власний досвід на поведінку іншого суб’єкта, не свідомо ототожнює його із собою). Третій вид, типізуюче розуміння, відбувається у формі “повсякденної” або “наукової типізації”, а саме “розуміння” вводиться в системи прийнятих у повсякденному житті категорій або в системи наукових понять.

А.Шюц ввів поняття “знання здорового глузду” для позначення накопиченого за допомогою типізації досвіду, смисли якого поділяють і інші члени суспільства. Наявність такого універсального знання, на думку соціолога, робить можливим співжиття людей у суспільстві. Основною складовою спільного досвіду є ідеальні типи (конструкти першого порядку) – повсякденні інтерпретації соціальних реалій. Автор зазначає, що саме вони дають змогу людині зрозуміти інших членів суспільства, незважаючи на те, що кожний індивід по-своєму інтерпретує навколишній світ. З їх допомогою люди розчленовують і по-своєму інтерпретують світ. А мислительні конструкти вченого, за допомогою яких він зможе досягнути цю соціальну реальність, повинні ґрунтуватися на об’єктах мислення, що були сформовані в рамках повсякденної свідомості людей, які живуть повсякденним життям в соціальному світі. Йдеться про конструкти конструктів – конструкти другого порядку, які відтворюють сутнісні процеси конструювання соціальної реальності. Автор зазначає, що вони можуть значно різнитися від конструктів першого порядку, оскільки значення, якими індивіди наділяють процеси повсякденного життя, різняться від їх соціального пояснення. Таким чином, можна констатувати, що стереотип у системі типізації Шюца відображений у рамках розуміння конструк-

тів як першого, так і другого порядку. Адаже обом поняттям притаманна властивість відтворювати смисли, якими люди наділяють оточуючий їх світ, до того ж допускається можливість їх невідповідності об’єктивній реальності.

За Шюцем, кожен індивід використовує для типізації об’єктів і оцінки соціальних явищ ту шкалу вимірювання, яка характерна для його групи, що має спільні конструкти першого порядку. Проте інтерсуб’єктивні світи двох різних груп можуть суттєво різнитися, що стає причиною відмінного бачення об’єктів індивідами різних груп. Саме тут зароджується усвідомлення індивідом своєї групи як “Ми” та іншої як “Вони” [3, с. 488].

Ґрунтуючись на положеннях А.Шюца про механізм утворення знань людини про світ, можна побудувати умовну схему цього процесу:

“Життєвий світ” – це потік явищ, які переживає людина. → Всі нові явища розуміються з огляду на попередній досвід. → Розуміння включає в себе сприйняття ззовні, проєкцію власного досвіду на сприйняте та типізацію сприйнятого. → Результатом типізації є певні конструкти (ідеальні типи), спільні для певної соціальної групи.

Як бачимо, феноменологічна соціологія містить низку теоретичних положень, які спрямовані на те, щоб пояснити, як людина опановує навколишній світ і завдяки чому люди мають змогу бачити його в якійсь мірі однаково, що і забезпечує їхню комунікацію. У науковий вжиток вводяться принципово важливі поняття – конструкти першого та другого порядку, які вказують на місце стереотипів у системі конструювання соціальної реальності.

Етнометодологія більше зосереджується на латентних підвалинах повсякденного знання, які, як правило, не помічаються і не усвідомлюються самими людьми. Г.Гарфінкель вважає, що соціальна структура впливає на свідомість індивіда через соціально схвалювані установки, які він називає “фоновими очікуваннями”. Йдеться про уявлення соціального суб’єкта, що закарбовуються у формі “правил” діяльності (поведінки, розуміння, пояснення

тощо). Саме вони спрямовують соціальну взаємодію індивідів, характер їхньої комунікації, залишаючи при цьому можливість для власної творчої активності. Дослідник зазначає, що люди в своїх соціальних діях завжди культурно обмежені конкретними “фонovими очікуваннями”, що, зрештою, позначається на характері їх соціальної діяльності і самій соціальній реальності. Фонovі очікування, вважає Гарфінкель, є фундаментальними латентними структурами суспільного життя – прийнятими правилами (стандартами, зразками), за якими люди створюють соціальну дійсність [4]. Отже, досить широке поняття типізації, введене Шюцем, уточнюється через введення спеціального конструкту, що описує конструювання реальності за участю індивіда, але за допомогою загальноприйнятих членами групи правил.

Ще однією важливою складовою теоретичного підґрунтя дослідження стереотипів є введене У.Томасом поняття “визначення ситуації”, яке включає, з одного боку, індивідуальні установки, а з другого – орієнтацію на групові цінності та норми. Автор розумів соціальну ситуацію як реальність, у яку вірять ті, хто в ній бере участь, а точніше, ті, хто її визначає. Для індивіда це означає, що в яку б він ситуацію не потрапив, він завжди опиняється перед специфічними очікуваннями інших учасників, що вимагають відповідної реакції. І суспільство, на думку соціолога, можливе саме завдяки тому, що у більшості випадків визначення найбільш важливих ситуацій, що даються різними людьми, принаймні приблизно збігаються. Забезпечують цю подібність визначення ситуації, як зазначає У.Томас, так звані “стійкі зразки соціальної поведінки”, які являють собою певну структуру, що закарбовується в свідомості ще в ранньому віці [5].

Згодом щось подібне знаходимо у П.Бурдьє в його теорії габітуса. Соціолог вводить це поняття для позначення “системи набутих схем, що діють на практиці як категорії сприйняття і оцінювання або як принцип розподілу на класи, і одночасно як організаційний принцип діяль-

ності”. Габітус породжується в соціальному середовищі і є “системою стійких набутих упередженостей”. Вони використовуються індивідами як первинні установки, які породжують конкретні соціальні практики індивідів [6].

П.Бергер та Т.Лукман звертаються до поняття символічних універсумів і визначають їх як соціально-історичний продукт, який передбачає порядок суб’єктивного осмислення досвіду. Автори вважають, що такі універсуми “розставляють все по порядку” в житті індивіда, оскільки інтегрують найрізноманітніші значення, що існують у повсякденному житті, допомагають їх упорядкувати і “повернутися до реальності” [7]. Таким чином, соціальна реальність на перетині своїх макро- та мікрорівнів фактично є набором універсумів, які охоплюють всю багатогранність сприйняття суб’єктом навколишнього світу в часі і просторі і виступають чинником взаєморозуміння людей і суспільної взаємодії в цілому. Саме з них складається інтерсуб’єктивний світ значень.

Розглянуті теоретичні підходи спрямовані на дослідження того, що відбувається у процесі пізнання людиною світу. Вони мають бути доповнені аналізом теоретичного доробку, присвяченого поясненню того, як саме це відбувається. Без цього складно уявити як функціонують запропоновані смислові конструкти на рівні особистості.

Ще Дж.Мід у контексті своїх міркувань стверджував, що формування установок і моделей поведінки особистості детерміновано прийняттям установок і моделей інших членів групи. Процес утворення “Я”, на його думку, включає два ступені: на першому “Я” складається просто з організації конкретних установок інших індивідів у конкретних соціальних діях, а на другому це “Я” виступає не лише організацією цих окремих індивідуальних поглядів, а й організацією соціалізованих установок соціальної групи як цілого. Мід пояснює не лише індивідуальні аспекти досвіду, а й загальні поняття – універсалії. У випадку складної взаємодії, тобто за участі багатьох індивідів, враховується і узагальнена думка групи стосовно спільного

об'єкта їхньої взаємодії, яку автор детермінує як “роль узагальненого іншого”. Мід писав, що універсальність та безособовість думки і розуму є результатом прийняття індивідом установок інших людей і подальшої кристалізації цих окремих установок в єдину установку або точку зору, яку він називає установкою узагальненого іншого [8].

Як бачимо, з одного боку, корені установки знаходяться поза індивідом – там, де починається соціальна взаємодія, а з другого – цей конструкт трансформується у внутрішнє утворення індивіда і таким чином, будучи узгодженим із соціальним оточенням, робить поведінку людини в конкретній ситуації адекватною. Тобто установка формується на перетині індивідуального і соціального. Тепер варто розглянути, як ці два рівні взаємодіють між собою, адже людина, яка має стійкий набір переконань, часто, опиняючись у соціальному середовищі, діє всупереч своїм установкам і, як правило, робить це не свідомо.

Пояснюючи причину, з якої поведінка індивіда в масі виходить з-під свідомого контролю і повністю скеровується колективним несвідомим, англійський психолог В.Мак-Дугал використав поняття “заразності почуттів”. Суть цього механізму полягає в тому, що помітні ознаки афективного стану здатні автоматично викликати той самий афект і у особи, яка спостерігає за цим. Сила поширення такого стану буде тим більшою, чим у більшій кількості людей спостерігатиметься цей афект одночасно. При цьому, як зазначає автор, усередині маси діє нав'язлива ідея зрівнятися з іншими, діяти спільно [9, с. 25–39].

З.Фрейд у своїй роботі “Психологія мас та аналіз людського “Я” зазначив, що основним механізмом психічного впливу на поведінку людини у натовпі є навіювання: “відданий наказ, інформування або інструкція”. Психолог пише, що “в разі переконання в голові іншої людини виникає якась ідея, не перевірена від самого початку, а прийнята точно так само, якби вона стихійно сформувалася в її голові” [9, с. 56]

У роботах швейцарського психолога К.Юнга підкреслюється, що будь-яка подія, яка виводить з рівноваги, насто-

рожує або збуджує – війна, економічна депресія тощо, призводить до того, що існуючі на несвідомому рівні універсальні архетипічні форми перекодовуються в усвідомлювані змістовні стереотипічні утворення, адаптовані до історичного та культурного контексту [10].

Французький психолог С.Московічі у своїй роботі “Вік юрби” пише, що від кожної людини ми очікуємо розсудливої поведінки, оскільки знаємо, що вона повинна прийняти чужу думку лише після того, як матиме для цього достатні підстави, зважить усі “за” та “проти”, переконатися, що така позиція не зашкодить її інтересам. Але коли вона потрапляє в певне соціальне середовище, то її поведінка може змінитися так, неначе це зовсім інша людина. Автор зазначає: “Будь-яка людина в якийсь момент пасивно підкорюється рішенням своїх начальників, вище поставлених осіб. Вона без роздумів приймає думки своїх друзів, сусідів, своєї партії. Вона приймає установки, манеру розмовляти та смаки свого оточення. З того моменту, як людина примикає до групи, поглинається масою, вона стає здатною на крайні форми насильства та паніки, ентузіазму та жорстокості. Вона чинить дії, які засуджуються її совістю і які суперечать її інтересам” [11, с. 20].

З викладених ідей очевидно, що зміни, які відбуваються в поведінці людини, коли вона потрапляє в певний соціум, забезпечуються на психологічному рівні дією складних внутрішніх процесів. Під впливом оточення в системі особистісних установок, переконань, цінностей відбуваються переструктурації чи навіть заміщення їх новими утвореннями, взятими ззовні, які можуть бути зовсім протилежними уподобанням індивіда. Основним поясненням прийняття таких утворень є їх схвалення і визнання тим соціальним середовищем, у якому опинився індивід.

Таким чином, можна констатувати, що свідомість людини як складна багаторівнева система прагне до збереження порівняно стабільного стану, який не допускає засвоєння нової інформації, сприйняття даних, що суперечать одне одному. Теоретичне обґрунтування того, що

відбувається в такий момент, знаходимо, зокрема, у теорії когнітивного дисонансу Л.Фестінгера, згідно з якою у разі виникнення неузгодженості між почуттями, думками та поведінкою людини на особистісному рівні виникає дисонанс, що спричиняє відчуття дискомфорту, який людина намагається подолати шляхом зміни у системі насамперед когнітивних компонентів [12]. Для вирішення таких завдань і використовуються відносно сталі елементи людської свідомості – стереотипи. Вони акумулюють певний стандартизований груповий досвід, відображають ставлення, установку індивіда або групи щодо певного явища, об'єкта.

Соціологічні та психологічні теоретичні підходи дають можливість загалом визначити сутність, природу та функціональну значущість феномену стереотипізації як механізму конструювання соціальної реальності та регулятора індивідуальної та групової поведінки. Водночас необхідну повноту теоретичних обґрунтувань досліджуваного явища неможливо отримати без залучення соціокультурних пояснень. За своєю природою стереотип багато в чому переплітається з міфологічною формою мислення. Деякі науковці навіть вважають міф генетичним витком стереотипу. Зокрема, Г.Тард зазначав, що міфи відображали узгоджений індивідуальний досвід міфологічного періоду існування людства і були первісним засобом досягнення консенсусу в суспільстві. За допомогою мовних засобів цей досвід знаходив своє відображення в соціальних категоріях, які автор називає “необхідними умовами для більш-менш стійкої рівноваги, до якої тяжіють елементи соціального життя” [13, с. 117]. Проте міф за своєю природою є досить абстрактним, первинним досвідом, елементи якого експлікуються на конкретні категорії, наочні компоненти. Такими категоріями і виступають стереотипи, в яких зосереджені водночас частина і ціле, абстрактне і конкретне, одиничне і загальне. Таким чином, стереотипи на практиці є зверненням до міфологічних структур, які є важливою складовою індивідуальної та масової психіки. Ю.Левада зазначає, що структури міфологічного типу постійно “працюють” у різних прошарках соціального

мислення у вигляді стереотипів – героя, жертви, злодія тощо. А вони є структурами міфологічного мислення [14]. Н.Соболева розміщує поняття стереотипів у одному понятійному ряду з міфами та ілюзіями. Вона стверджує, що в такій формі в суспільній свідомості фігурує набір соціальних постулатів, що полегшують сприйняття дійсності. Відповідно, чим більше зростає обсяг інформації, яку потрібно раціонально усвідомити, тим необхіднішим стає звернення людини до міфів, які забезпечують просте і зрозуміле пояснення світу. І тут міф може набути нових характеристик – стати усталеним і нормативним – набути форми стереотипу [15, с. 95–102].

Як бачимо, в контексті соціологічного підходу постає проблема теоретичного осмислення складних утворень, що забезпечують структуру соціальної реальності, її функціонування як інтерсуб’єктивного утворення, а також забезпечують безперешкодність міжособистісних взаємодій. Йдеться про такі конструкти, як “типізація”, “фонові очікування”, “символічні універсуми”, “визначення ситуації”. При переході на рівень особистісного досвіду проблема досягнення узгодженості взаємодій переходить у площину співвіднесеності внутрішнього із зовнішнім, яка теоретично осмислюється за допомогою конструктів “узагальненого іншого”, “настанов”, “соціальних уявлень” тощо. На рівні масової свідомості теоретично постулюється наявність структур міфологічного типу, які забезпечують досягнення консенсусу і полегшують сприйняття соціальної дійсності. І хоча про стереотипи у проаналізованих підходах прямо не йдеться, описувані в них конструкти часто містять ті чи інші сутнісні характеристики, які позначаються у сучасній системі соціологічних, психологічних та культурологічних понять саме поняттям “стереотип”.

Література

1. Шихирев П.Н. Стереотип социальный / П.Н. Шихирев // Энциклопедический социологический словарь ; [общ. ред. Г.В.Осипова]. – М. : [Б.и.], 1995. – 939с.

2. Липпман У. Общественное мнение / Уолтер Липпман ; [пер. с англ. Т.В.Барчунова ; ред. пер. К.А.Левинсон, К.В.Петренко]. – М. : Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 384 с.
3. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А.Шюц // Американская социологическая мысль. – М. : МГУ, 1994.
4. Гарфинкель Г. Что такое этнометодология? / Г.Гарфинкель // Социологическое обозрение. – 2003. – Т. 3. – № 4. – С. 3–25.
5. Ганжа А.О. Проблема познания социальной реальности в социологической концепции Флориана Знанецкого: методологические основы и понятийный аппарат : автореф. дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.01 / А.О.Ганжа. – М., 2002. – 24 с.
6. Бурдые П. Структура, габитус, практика / П.Бурдые // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 44–59.
7. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман ; [Е. Руткевич (пер.)]. – М. : Медум, 1995. – 333 с.
8. Мід Джордж Г. Дух, самість і суспільство / Джордж Г.Мід. [Тарас Корпало пер. з англ. та передм.]. – К. : Укр. центр духовної культури, 2000. – 374 с.
9. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого “Я” / З.Фрейд. – СПб. : Азбука-классика, 2008. – 192 с.
10. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Архетип и Символ. К.Г. Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – С. 95–129.
11. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С.Московичи ; [Т.П. Емельянова пер. с франц.]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 478 с.
12. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л.Фестингер ; [пер. с англ. А.Анистратенко, И.Знапшева]. – СПб. : Ювента, 1999. – 318 с.
13. Тард Г. Социальная логика / Г.Тард. – СПб. : Социально-психолог. центр, 1996. – 500 с.
14. Левада Ю. Ищем человека / Ю.Левада. – М. : Новое издательство, 2006. – 382 с.
15. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.І.Соболева. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2002. – 296 с.